

Н.В. БЕРЕЖНЯК

Наталія Валеріївна Бережняк, аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, помічник судді Київського апеляційного суду

ORCID: 0000-0002-0592-2149

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВИХ ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ ЗOBOB'ЯЗАНЬ ІЗ НАБУТТЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

Подібно до всіх інших цивільних правовідносин зобов'язання виникають у зв'язку з настанням певних юридичних фактів.

Ці факти або відомі їх сукупності й іменуються підставами виникнення зобов'язань.

Підставами виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави була приділена увага науковців дореволюційного, радянського та сучасного періодів, однак досі відсутня конкретна точка зору, до якої б схилилась більшість учених щодо даного питання.

Проблема правових підстав виникнення кондиційних зобов'язань і на даний час залишається актуальною, оскільки останні зумовлюють виникнення самого зобов'язання.

Дослідженням підстав та умов виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, займалися такі науковці, як: О.С. Іоффе, М.М. Агарков, В.С. Толстой, В.А. Рясенцев, Е.А. Флейшиц, Є.О. Харитонов, І.Е. Берестова, С.А. Загородній, І.В. Єфіменко та ін.

Метою даної наукової статті є дослідження поглядів та теорій вчених щодо правових підстав виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Підставою виникнення зобов'язання називають ті факти, з настанням яких право пов'язує виникнення зобов'язальних відносин. Поняття підстави виникнення зобов'язання є, таким чином, похідним від поняття юридичного факту¹.

Відповідно до ч. 2 ст. 509 ЦК України передбачено, що зобов'язання виникають з підстав, встановлених ст. 11 цього Кодексу.

Згідно з ч.ч. 1, 2 ст. 11 ЦК України цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти².

Саме до інших юридичних фактів відноситься і безпідставне збагачення.

За наведеного, враховуючи положення ст. 1212 ЦК України, можемо дійти висновку, що підставами виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є юридична (фактична) сукупність.

Цілком очевидно, що для того, щоб точно встановити той фактичний склад, який є підставою виникнення того чи іншого зобов'язання, необхідно виходити з тих ознак, які характеризують собою зобов'язання.

Проблема підстав виникнення зобов'язання нерозривно пов'язана з точним встановленням поняття зобов'язання.

Вона передбачає аналіз цього поняття і виявлення всіх елементів, необхідних для розмежування зобов'язання зі всякого роду іншими цивільними правовідносинами.

Водночас ця проблема є необхідним розвитком і подальшою конкретизацією поняття зобов'язання.

До тих пір, поки ми не встановимо систему підстав, що породжують зобов'язання, поняття зобов'язання саме по собі буде висіти в повітрі³.

Досі актуальною є дискусія, які юридичні факти породжують безпідставне збагачення.

Існують різні теорії щодо підстав виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

В.С. Толстой зазначав, що основою виникнення зобов'язання, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є юридичний склад, який включає: 1) виникнення шкоди у потерпілого (кредитора); 2) набуття або збереження майна іншою особою (боржником); 3) причинний зв'язок між шкодою, яка завдана потерпілому, та набуттям або збереженням майна у боржника⁴.

В.А. Рясенцев описує такі ж вимоги іншим чином: 1) набуття або збереження майна однією особою (набувачем); 2) шкода у вигляді зменшення або не збільшення майна у іншої особи (потерпілого); 3) збіль-

шення або збереження майна у набувача за рахунок потерпілого; 4) відсутність правової підстави для вказаної зміни майнового стану цих осіб⁵.

І.Е. Берестова, фактично дотримуючись точку зору В.А. Рясенцева, визначила, що умовами виникнення зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави виступають: 1) набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); 2) наявність шкоди у вигляді зменшення або не збільшення майна у іншої особи (потерпілого); 3) обумовленість збільшення або збереження майна на стороні набувача шляхом зменшення або відсутності збільшення на стороні потерпілого; 4) відсутність правової підстави для вказаної зміни майнового стану цих осіб⁶.

С.А. Загородній дійшов висновку, що правовою підставою виникнення кондикційних зобов'язань є юридичний склад, який утворюється такими юридичними фактами: – вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора); набуття або збереження майна боржником (набувачем); відсутність правової підстави для набуття або збереження майна набувачем; причинний зв'язок між збільшенням майна набувача і відповідною втратою майна постраждалого⁷.

Зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна виникають за наявності 3х умов, зазначала І.В. Єфименко: а) набуття або збереження майна, б) набуття або збереження за рахунок іншої особи і в) відсутність правової підстави для набуття або збереження майна⁸.

За наведеного можна дійти висновку, що в різні часи розвитку цивільного права хоча й приділялась увага даним зобов'язанням, однак відсутня єдина точка зору щодо підстав виникнення зобов'язань із безпідставного збагачення, що підтверджується наявністю різних підходів.

Для здійснення дослідження правових підстав виникнення даного виду зобов'язань необхідно звернути увагу на положення Глави 83 ЦК України та правової сутності самого зобов'язання.

Найчастіше безпідставне збагачення є результатом дій потерпілого: він сплатив, хоча платіж з нього не належав, він сплатив більше, ніж з нього належало або він помилково визнав свій борг потерпілому тощо.

Безпідставне збагачення може бути результатом дій збагаченого: наприклад, одна з двох організацій, що зберігають вугілля в одному і тому ж складі, користується через непорозуміння вугіллям іншого. Але збагачений може і не брати участі в діях потерпілого, навіть не знати про них: наприклад, постачальник не знає, що покупець дав банку платіжне розпорядження стосовно товару, вже одного разу сплаченого та дізнається про повторну сплату товару тоді, коли вже відповідна сума сплачена на його розрахунковий рахунок.

У цих випадках безпідставне збагачення виникає з угоди потерпілого з третьою особою: банком, який виконує оплату платіжної вимоги.

Можливі й випадки, коли безпідставне збагачення є результатом дій обох сторін: збагачений приймає безпосередньо йому здійснену сплату неіснуючого насправді боргу.

Безпідставне збагачення може бути результатом лише дій третьої особи: наприклад, якщо банк зробив перерахунок грошей із перевищенням суми, зазначеної в розпорядженні платника.

Воно може виникнути і з події, не пов'язаної з будь-якою волею: наприклад, випадкове змішання речей, що стали нероздільними, причому одна з речей є головною, і тому не може виникнути спільна власність⁹.

Отже, набуття, збереження майна без достатньої правової підстави може бути результатом дій потерпілого, збагаченого, обох сторін, третьої особи та виникати і з події, не пов'язаної з будь-якою волею, що знаходить своє підтвердження на практиці.

Разом із тим для виникнення безпідставного збагачення обов'язковим елементом є *набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого)*, яка чітко передбачена ч. 1 ст. 1212 ЦК України.

Головним тут є саме набуття або збереження майна.

Також для виникнення збагачення набувача необхідним є *втрата майна іншою особою (потерпілою)*, що відбувається у будь-якому випадку.

Тією мірою, якою законним є віднесення до безпідставного збагачення будь-якого випадку набуття без достатніх правових підстав чужого майна особою, яка діє безвинно, можливим є й віднесення до безпідставного збагачення випадків випадкового збагачення правопорушника за рахунок потерпілого шляхом завдання йому збитків; дані явища є однорідними, оскільки в таких випадках відбувається збагачення однієї особи за рахунок іншої¹⁰.

Тобто, щоб одна особа безпідставно збагатилася (набувач), інша особа (потерпіла) має втратити таке майно.

Іншою правовою підставою виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є *причинний зв'язок між набуттям або збереження майна набувачем та втратою майна потерпілою особою*.

Питання щодо причинного зв'язку та його однозначності досі недостатньо досліджено та в більшості випадків стосується деліктних зобов'язань, що знайшло своє відображення у багатьох роботах науковців.

Водночас для ефективного застосування інституту кондикційних зобов'язань, а саме безпідставного збагачення, необхідно мати уяву про всі підстави його виникнення.

Визнання причинного зв'язку в праві об'єктивним не повинно доводитись до визнання його природним. Об'єктивність причинного зв'язку означає, що його визначення не може ставитись у залежність від вини, мотивів та цілей особи, про зв'язок дій чи бездіяльності якої з відповідним наслідком йдеться, а також у залежність від суб'єкта, який встановлює наявність причинного зв'язку. Зрештою, у причинному зв'язку

поєднуються об'єктивні та суб'єктивні елементи. При такому розумінні об'єктивного характеру причинного зв'язку останній може існувати між об'єктами, створеними людьми, в тому числі й у вигляді суспільних відносин. Визнання об'єктивного характеру причинного зв'язку передбачає чітке відокремлення цього поняття від поняття вини¹¹.

Вина є суб'єктивною: вона розкривається шляхом дослідження відношення свідомості та волі людини до дії або бездіяльності. Причинний зв'язок – в об'єктивній залежності від дії або бездіяльності особи. Однак суб'єктивний момент залишається поза об'єктивним відношенням дії або бездіяльності людини до даного наслідку: коли ми ставимо питання про те, які зміни у зовнішньому світі зумовлені – спричинені – даною дією людини, ми відкидаємо суб'єктивну сторону її поведінки¹².

Причинність – це лише мала частка зв'язку між явищами і речами, але частка не суб'єктивного, а об'єктивного реального зв'язку¹³.

Слід дійти висновку, що в зобов'язаннях із безпідставного збагачення наявний об'єктивний причинний зв'язок між набуттям або збереження майна однією особою (набувачем), та як наслідок втратою майна іншою особою (потерпілою).

У більшості випадків критерій, за допомогою якого виявляється причинний зв'язок, хоча й об'єктивний, однак приймається до уваги суб'єктивний елемент (вини).

Постає питання, чи є безпідставне збагачення протиправним?

В.А. Рясенцев вказував, що однією із ознак зобов'язання із безпідставного збагачення є зовнішній правомірний характер набуття або збереження¹⁴.

В одних випадках безпідставне збагачення є результатом правомірних дій обох сторін. В інших воно – результат протиправних дій збагаченого або третьої особи. В третій його породжує протиправна дія потерпілого.

Однак у всіх цих випадках результат таких дій так само, як іноді результат подій, незалежних від волі сторін, протиправний в тому особливому сенсі, що це є безпідставне збагачення, яке тому і має бути повернуто, що воно є безпідставне вказувала Е.А. Флейшиц¹⁵.

І.Е. Берестова зазначала, що незалежно від поведінки (дій або бездіяльності) набувача, яка передувала створенню на його стороні майнової вигоди і яка може бути як протиправною, так і правомірною, сам факт наявності на його стороні набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (набутого або збереженого) врешті-решт робить поведінку набувача протиправною, оскільки ця поведінка вступає в об'єктивне заперечення зі ст. 1212 УК України¹⁶.

З таким поглядом не можна погодитись, враховуючи наступні обставини.

Так, наприклад, фізична особа-підприємець на законній підставі володіє нежитловою будівлею і фактично користується земельною ділянкою для експлуатації та обслуговування цієї будівлі без державної реєстрації прав на неї, не здійснює оплату за неї та не обліковується як платник податку на землю з фізичних осіб. Внаслідок користування майном, набутим без достатньої правової підстави, ФОП отримала відповідну суму коштів – «безпідставно збагатилася».

Таким чином, у даній ситуації фізична особа-підприємець (набувач) протиправно, навіть здійснюючи винні дії, користувалася земельною ділянкою, яка належала місцевій раді.

Інша ситуація, коли на підприємстві бухгалтер, допустивши помилку, подала відомості для зарахування на картковий рахунок неналежному працівнику допомогу з вагітності й пологів.

Як бачимо, виникли протиправні дії третьої особи – бухгалтера.

Також безпідставне збагачення може бути результатом протиправних дій особи, за рахунок якої виникло таке збагачення.

Наприклад, Управління Пенсійного фонду, пенсіонеру, який перебуває у нього на обліку, здійснило переплату пенсії, яка відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1215 ЦК України не підлягає поверненню, якщо їх виплата проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку набувача.

Прикладом може бути й інший випадок, коли Страхова компанія, вважаючи винними дії особи, яка застрахувала у неї свою цивільно-правову відповідальність, виплатила кошти потерпілій особі внаслідок страхового випадку – дорожньо-транспортної пригоди. Як з'ясувалося згодом, у діях особи, яка була застрахована, встановлено відсутність складу адміністративного правопорушення, а тому інша особа безпідставно збагатилася на суму страхового відшкодування.

З наведеного можна стверджувати, що зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави можуть виникати як у результаті дій та подій сторін зобов'язання, так і третій осіб, які можуть бути правомірними, так і неправомірними.

Говорити про протиправність дій набувача в безпідставному збагаченні, на нашу думку, є хибними, враховуючи наведене.

Інша річ, коли в таких кондикційних зобов'язаннях, як результат набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, виникає протиправність – безпідставне збагачення та як наслідок – необхідність набувача повернути потерпілому це майно, безпідставно отримане.

Досі у нас не сформульована єдина точка зору щодо вини в зобов'язаннях із набуття, збереження майна без достатньої правової.

Існують три різні погляди щодо даного питання.

Такі дослідники, як С.Є. Донцов, А.М. Белякова, В.А. Рясенцев надали перевагу концепції «обмеженої вини», висловили думку, що для кваліфікації кондикційного зобов'язання має значення лише відсутність умисної вини.

Інші науковці такі як: М.А. Гурвіч, Е.А. Флейшиц, О.С. Іоффе, В.І. Чернишов, І.Е. Берестова зазначали, що зобов'язання із повернення безпідставно набутого виникають тільки при відсутності вини набувача в безпідставному отриманні майна – концепція «відсутності вини».

Так, В.П. Грибанов, Ю.К. Толстой, М.В. Гордон, В.І. Кофман, Н.А. Руденченко підтримали концепцію «об'єктивної протиправності безпідставного збагачення», тобто вина взагалі не впливає на кваліфікацію зобов'язань із безпідставного збагачення.

На нашу думку, остання концепція є більш вдалою, що знаходить своє підтвердження в практичній сфері стосовно безпідставного збагачення.

Наприклад, фізична особа придбала нежитлове приміщення, що знаходиться на земельній ділянці, а також отримала згоду відповідної місцевої ради на розроблення проектів землеустрою щодо відведення ділянки з метою подальшого оформлення її оренди для будівництва й обслуговування будинку ринкової інфраструктури. Однак особа здійснювала фактичне користування земельною ділянкою без правовстановлюючих документів. Без достатньої правової підстави за рахунок власника цієї ділянки зберегла у себе кошти (безпідставно збагатилася), які мала заплатити за користування нею.

Отже, дії власника нежитлового приміщення є винними, оскільки відбувалося користування чужою земельною ділянкою без відповідного дозволу, що суперечить законодавству. При цьому, виникло кондикційне зобов'язання із набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, оскільки не стосувалося договірних відносин та їх порушення.

ЦК України не містить згадування про наявність чи відсутність вини як фактора кваліфікуючої ознаки кондикційного зобов'язання.

За наведеного, для кондикційних зобов'язань важливим є факт набуття (збереження) майна однією особою за рахунок іншої, а вина не має значення, оскільки набувач зобов'язується повернути тільки майно, яке безпідставно набув або зберіг або вартість цього майна, тому обов'язок набувача повернути потерпілому таке майно не є заходом відповідальності.

Також слід звернути увагу на те, що часто, у переважній своїй більшості, дії особи збагаченої, яка набула або зберегла майно, є безвинними.

Саме однією з основних підстав виникнення зобов'язання із набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави є *відсутність правової підстави для такого набуття або збереження майна*.

Під правовою підставою набуття майна у сенсі, що виключає застосування ст. 1212 ЦК України, необхідно розуміти такий безоплатний перехід майна від однієї особи до іншої, який або відповідає меті правовідношення та його юридичному змісту, або стає безповоротним через пряму вказівку закону¹⁷.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 1212 ЦК України законодавець допускає вибуття майна із володіння потерпілого на правовій підставі, яка згодом відпала (наприклад за недійсним договором).

Враховуючи вищевикладене, слід дійти висновку про те, що дані зобов'язання можуть виникати як із дій сторін зобов'язання та третіх осіб, які можуть бути як правомірними, так і протиправними, винними й безвинними, так і з подій.

Вина не є обов'язковим елементом виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави та не впливає на кваліфікацію останніх.

На нашу думку, доцільно виділити наступні правові підстави виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави:

- 1) набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої особи (потерпілого);
- 2) втрата майна іншою особою (потерпілою);
- 3) причинний зв'язок між набуттям або збереження майна набувачем та втратою майна потерпілою особою;
- 4) відсутність правової підстави для набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої особи (потерпілого).

Таким чином, підстави виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави мають велике значення для визначення самої правової природи зобов'язання та для практичного застосування.

¹ Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. ВИЮН, 1940. Вып. 3. С. 84.

² Цивільний кодекс України від 12.08.2015 р. № 435-IV / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

³ Агарков М.М. Вказана праця. С. 85.

⁴ Толстой В.С. Понятие обязательства по советскому гражданскому праву. Ученые записки ВЮЗИ. 1971. Вып. 19. С. 38.

⁵ Советское гражданское право. Часть II: учебник для вузов / авт. главы А.В. Рясенцев; отв. ред. В.А. Рясенцев. Изд. 3-е. Москва, 1987. С. 378.

⁶ Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. С. 9.

⁷ Загородній С.А. Правові підстави виникнення кондикційних зобов'язань. Бюлетень Міністерства юстиції України. Київ: Логос, 2011. № 4. С. 50.

⁸ Сфименко І.В. Види кондикційних зобов'язань. *Проблеми законності*: Академ. зб. наук. пр. / відп. ред. В.Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. Вип. 113. С. 207.

⁹ Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. Москва, 1951. С. 212–213.

¹⁰ Ем В.С. Обязательства вследствие неосновательного обогащения в современном российском гражданском праве. *Законодательство*. 1999. № 7. С. 466–467.

¹¹ Донська Л.Д. Причинний зв'язок у цивільному прав України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. С. 6.

¹² Новицкий И.Б., Луцк Л.А. Общее учение об обязательстве. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 302.

¹³ Шварц Х.И. Обязательства из причинения вреда. Лекция для студентов ВЮЗИ / под ред. В.А. Рясенцева. Москва: ВЮЗИ, 1954. С. 10.

¹⁴ Рясенцев В.А. Обязательства из так называемого неосновательного обогащения в советском гражданском праве. *Ученые записки Московского государственного университета*. Труды юр. фак-та. 1949. Вып. 144. Кн. 3. С. 89.

¹⁵ Флейшиц Е.А. Вказана праця. С. 215.

¹⁶ Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. С. 69.

¹⁷ Там само. С. 59.

Резюме

Бережняк Н.В. Окремі аспекти правових підстав виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

У науковій статті досліджено правові підстави виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави та здійснено виділення таких підстав.

Встановлено, що дані зобов'язання можуть виникати як із дій сторін зобов'язання та третіх осіб, які можуть бути як правомірними, так і протиправними, винними й безвинними, так і з подій.

Вина не є обов'язковим елементом виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави та не впливає на кваліфікацію останніх.

Ключові слова: підстави виникнення, зобов'язання, набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, протиправність, вина, причинний зв'язок.

Резюме

Бережняк Н.В. Отдельные аспекты правовых оснований возникновения обязательств по приобретению, сбережению имущества без достаточного правового основания.

В научной статье исследованы правовые основания возникновения обязательств по приобретению, сбережению имущества без достаточного правового основания и осуществлено выделение таких оснований.

Установлено, что данные обязательства могут возникать как из действий сторон обязательства и третьих лиц, которые могут быть, как правомерными, так и протиправными, виновными и невинными, так и из событий.

Вина не является обязательным элементом возникновения обязательств по приобретению, сбережению имущества без достаточного правового основания и не влияет на квалификацию последних.

Ключевые слова: основания возникновения, обязательства, приобретение, сбережение имущества без достаточного правового основания, протиправность, вина, причинная связь.

Summary

Berezhniak N. Certain aspects of legal grounds for obligations arising from the acquisition, preservation of property without sufficient legal ground.

The scientific article investigates the legal grounds for obligations arising from the acquisition, preservation of property without a sufficient legal basis, and the allocation of such grounds has been made.

It has been established that these obligations may arise from the actions of the parties of obligation, third parties, which may be both lawful and unlawful, guilty and innocent in events.

Guilt is not a compulsory element of obligations arising from the acquisition, preservation of property without sufficient legal ground and does not affect its qualification.

Key words: grounds of origin, obligation, acquisition, preservation of property without sufficient legal ground, wrongfulness, guilt, causal connection.